

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ: МІЖ ВИТРИВАЛІСТЮ ТА ВИСНАЖЕННЯМ

Наукова доповідь загальним зборам НАПН України «Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді», 22 листопада 2024 р.

<https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6235>

ЧУНІХІНА

Світлана Леонідівна

кандидат психологічних наук,
старший дослідник,
заступник директора з
науково-методичної роботи
Інституту соціальної та
політичної психології
Національної академії
педагогічних наук України,
м. Київ, Україна

Анотація. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України з 2000 р. здійснює моніторинг рівня соціальної напруженості в українському суспільстві, який обраховується за спеціально розробленою методикою на основі оцінки громадянами ситуації в країні і сприйманої здатності (своїєї та інших осіб, у тому числі представників влади) чинити дієвий і позитивний вплив на цю ситуацію.

Протягом першого півріччя 2024 р. дослідження фіксують істотне підвищення рівня соціальної напруженості в українському суспільстві. Це збільшує ризик виникнення двох типів соціальних ексцесів, небезпечних в контексті війни — активно-дестабілізаційного та пасивно-демобілізаційного. Ймовірність ексцесів пов'язана із вичерпним характером психологічних ресурсів суспільного спротиву — адаптивності, солідарності, оптимізму, політичної лояльності.

З метою уникнення соціально-політичних ексцесів та протидії швидкому вичерпуванню ресурсів стійкості рекомендовано будувати комунікацію із суспільством з акцентом на обговорення різних сценаріїв ведення та можливого завершення війни з акцентом на спроможність національних еліт і суспільних груп докладати свідомих і дієвих зусиль до реалізації сценаріїв, які видаються найбільш бажаними.

Ключові слова: соціальна напруженість; російсько-українська війна; стан суспільної свідомості; Україна.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України з 2000 р. здійснює моніторинг рівня соціальної напруженості в українському суспільстві, який обраховується за спеціально розробленою методикою на основі оцінки громадянами ситуації в країні і сприйманої здатності (своїєї та інших осіб, у тому числі представників влади) чинити дієвий і позитивний вплив на цю ситуацію (Слюсаревський, 2002). Показник соціальної напруженості дає змогу відслідковувати накопичення негативної (деструктивної) суспільної енергії і фрустрації до рівня, який вимагатиме її розрядження у будь-якій формі. Зокрема, у період 2015-2019 рр. дослідження фіксували стабільно високий рівень соціальної напруженості, яку вдалося розрядити у мирний спосіб під час президентських виборів 2019 р., названих також «електоральною революцією». Утім за відсутності легальних можливостей для громадян впоратися із накопиченими станами фрустрації, розчарування і невдоволення зростає ймовірність виникнення соціальних ексцесів. У контексті тривалої виснажливої війни найбільш небезпечними можуть

бути два таких ексцеси. Перший — активно-дестабілізаційний — передбачає неконтрольовані сплески суспільного невдоволення у формі заворушень, вуличного насильства, масштабних протестних акцій тощо. Другий — пасивно-демобілізаційний — полягає у стрімкій втраті громадянами волі до перемоги, відмові від спротиву агресії, поширенні поразницьких настроїв.

Отже, на даному етапі російсько-української війни для забезпечення суспільного спротиву військовій агресії і спроможності до здобуття стійкого і справедливого миру актуальною є реалізація спланованих і комплексних політичних зусиль, спрямованих на:

- управління рівнем соціальної напруженості в суспільстві з метою попередження дестабілізаційного розвитку подій;
- підтримання стану психологічної мобілізованості і витривалості громадян і спільнот; відновлення внутрішніх ресурсів спротиву.

1. Динаміка соціальної напруженості на напрямі попередження дестабілізаційних або демобілізаційних сценаріїв.

Моніторинг рівня соціальної напруженості (здійснюється щороку на вибірці, що репрезентує доросле населення України на підконтрольній Уряду території) фіксує істотне зростання цього показника протягом останнього півріччя — з 2,21 у березні¹ до 2,87 у липні 2024 р. (Слюсаревський та ін., 2024; Чуніхіна та ін., 2024а; Чуніхіна та ін., 2024b). Для порівняння, річне коливання індексу соціальної напруженості у

2007 р. становило від 1,89 у травні до 1,78 у грудні, у 2009 р. — від 2,8 у червні до 2,81 у грудні, у 2014 р. — від 2,59 у березні до 3,08 у грудні (Slyusarevskyy et al., 2021). Варто зауважити, що цього року заміри проводилися різними методами і на різних вибірках, що обмежує точність прямого порівняння даних. Однак не можна повністю ігнорувати факт істотного (найбільшого за всі роки спостережень) підвищення рівня соціальної напруженості у такий стислий період.

Структурно таке зростання спричинене:

- суб'єктивно сприйманим респондентами погіршенням поточної ситуації (поточна ситуація сприймається як менш позитивна, ніж сприймалася півроку тому, і як значно менш позитивна, ніж була «раніше», «колись»);
- зниженням оптимістичних очікувань стосовно майбутнього;
- зниженням вдоволеності можливостями свого впливу на перебіг ситуації;
- зменшенням сприйманої можливості впливу на перебіг ситуації з боку інших осіб, передусім представників національної влади та світових політичних еліт.

У липні 2024 р. також здійснено замір протестних настроїв. Порівняно з моментом останнього проведеного Інститутом опитування на цю тему (лютий 2018 р.) зафіксовано певне *збільшення готовності до участі в акціях протесту*. Так, частка респондентів які обов'язково або ймовірно долучатимуться до протестних дій у їхній місцевості зросла з 29,1% у 2018 р. до 36,6% у

¹ Через відмінності у методології збирання даних прямі порівняння результатів досліджень мають обмеження.

2024 р. Серед причин для протесту респонденти нині на перший план для суспільства виходить порушення прав людини (на цю причину вказали 52,5 % респондентів у 2024 р. і 25,9 % — у 2018 р.), зрада владою національних інтересів України, підписання принизливого миру з Росією (38,8 % і 21,9 % відповідно), невиконання антикорупційного законодавства, відсутність реальної протидії корупції в органах державної влади (36,9 % і 22,9 % відповідно). Посилення жорстких мобілізаційних заходів як можливу причину протесту назвали 38,2 % респондентів.

Хоча представлена динаміка суспільних настроїв, принаймні в частині індикаторів соціальної напруженості, виглядає скоріш інерційною, аніж кризовою, варто звернути увагу на низку пов'язаних із цим ризиків.

По-перше, у міру накопичення розчарувань і фрустрованості від відсутності внутрішніх або зовнішніх можливостей змінити ситуацію на краще зростатиме ймовірність актуалізації для суспільства пасивно-демобілізаційного сценарію — тобто вичерпання психологічних ресурсів спротиву агресії, наростання поразницьких настроїв, погіршення умов для подолання деструктивних наслідків стресогенного і психотравмівного впливу війни.

По-друге, на цьому тлі відбуваються зміни ціннісного простору (ієрархії цінностей) українського суспільства. Традиційно актуальні для України матеріальні цінності і занепокоєння (рівень заробітних плат, вартість послуг тощо) поступаються значущістю нематеріальним, «високим», екзистенціальним цінностям (захист справедливості, свобода тощо). У контексті війни це може означати перехід суспільства від способу життя, орієнтованого на виживання, боротьбу із життєвими дефіцитами і надолуженням втрачених можливостей, до більш екстремального способу життя, підпорядкованого ідеї, що більше немає чого втрачати. Такий стан масової свідомості може характеризуватися зниженим інстинктом самозбереження і збільшенням потягу до ризикованих форм поведінки.

По-третє, дані інших досліджень (зокрема, проведені Соціологічною групою Рейтинг на замовлення ECFR і Carnegie) свідчать про наявність в українському суспільстві завищених порівняно із оцінками сторонніх аудиторій очікувань щодо спроможності України перемогти у війні і добитися справедливого миру (Krastev & Leonard, 2024; Rating Group, 2024). Ці очікування, які функ-

ціонують як домінуючий політичний наратив і оформлюють уявлення громадян про можливе завершення війни, серйозно суперечать наростаючому відчуттю суб'єктивного якщо не повного безсилля, то істотно обмежених можливостей дієво вплинути на ситуацію. Поки ці конфліктуючі уявлення про колективну спроможність українців домогтися перемоги з одного боку, і про обмежені індивідуальні можливості впливу — з іншого, співіснують у ніби паралельних семантичних просторах. Але під тиском зовнішніх обставин, зокрема, істотного загострення ситуації на фронті або посилення ракетного терору в тилу, зазначені дві паралельні суб'єктивно означені реальності можуть зіткнутися і різко дестабілізувати суспільство.

По-четверте, ймовірність дестабілізаційних або демобілізаційних сценаріїв може істотно зрости у випадку, якщо суспільство стрімко втратить впевненість у тому, що українська влада здатна контролювати ситуацію в Україні та навколо неї, а також чинити істотний вплив на перебіг подій. Результати опитувань в динаміці вказують на досить тривожну тенденцію, що оформилася у суспільній свідомості у поточному році: віра респондентів у те, що українська влада, передусім Президент В. Зеленський, а також міжнародні партнери — США, країни ЄС та НАТО — здатні чинити істотний вплив на ситуацію, що склалася в Україні та навколо неї — почала знижуватися. У той час як впливовість російської влади і оцінюється українськими громадянами стабільно високо. Втрата віри у спроможність національної влади дієво впливати на ситуацію, особливо в умовах військового протистояння потужному ворогу на тлі зневіри у силі і рішучості міжнародних партнерів може спричинити різке погіршення внутрішньополітичної ситуації в Україні, і відкрити шлях до різноманітних сценаріїв дестабілізації (у ситуації відчаю і потужної фрустрації) або психологічної демобілізації (у разі остаточної втрати громадянами віри у власну спроможність).

2. Психологічні ресурси спротиву і витривалості громадян і спільнот.

Одним з важливих джерел психологічної стійкості і витривалості українських громадян в умовах жорстокої війни є незмінно оптимістичні настановлення щодо ймовірних і бажаних сценаріїв її завершення. Як вже зазначалося, респонденти з України висловлюють більше однозначної беззаперечної впевненості в українській перемозі (попри усвідомлення дисбалансу сил на користь супротивника), аніж респонденти з інших

європейських країн. Цей оптимізм, можна припустити, тримається на усвідомленні моральної правоти України, яка стала жертвою неспровокованої і підступної агресії. Водночас варто зауважити про потенційну вразливість такого оптимізму, який може бути різновидом захисного механізму і, водночас, когнітивного викривлення, відомого як «віра у справедливий світ». За відсутності інструментального і функціонального забезпечення у вигляді стратегій адаптації суспільства і економіки до різних сценаріїв розвитку подій, ефективного розподілу ролей, обробки ризиків, посилення заходів безпеки тощо — український оптимізм з переваги може перетворитися на небезпечну ілюзію.

У розрізі ресурсів суспільної стійкості також слід згадати довіру громадян до чинного військово-політичного керівництва, яка залишається досить високою попри невизначеність, накопичення втоми, відсутність виразної перспективи перелому ситуації на користь України тощо. Водночас цей ресурс не є невичерпним, і протягом останнього року дослідження фіксують сплеск невдоволення владою через корупцію. Це невдоволення стрімко зростає і в перспективі може драматично вплинути на рівень суспільної довіри до влади і, відповідно, на опірність суспільства у цій війні. Впевненість громадян у тому, що влада є корумпованою, не обов'язково має безпосередній зв'язок з конкретними корупційними скандалами. Звинувачення у корупції скоріше є звичним і зрозумілим для громадян способом артикулювати, зробити політично видимими свої смутні відчуття несправедливості, хибності того, що відбувається в країні.

Важливим ресурсом стійкості українців в умовах тривалої повномасштабної війни є висока адаптивність до кризових і екстремальних умов буття. Переважна більшість негативних або навіть трагічних подій спонукає громадян до швидкого пристосування, залагодження найбільш проблемних аспектів ситуації, знаходження альтернативних засобів забезпечення потреб. Не в останню чергу успішне пристосування забезпечується здатністю людей до кооперації, у тому числі широкої — на рівні груп і спільнот. Зворотним боком високої адаптивності українського суспільства є брак здатності довгострокового планування та перспективного попередження проблем, яких можна уникнути.

Окремо слід згадати накопичений українцями за часи війни, особливо її повномасштабної фази,

соціальний капітал у вигляді солідарності і згуртованості. Однак цей ресурс водночас є потужним і дуже крихким. Різний досвід проживання війни, вкрай нерівномірний розподіл тягара війни серед різних верств і груп населення, накопичення травм і втоми війни — все це в сукупності не залишає підстав сподіватися, що солідарність і згуртованість будуть продукуватися українським суспільством спонтанно, просто за фактом наявності спільного жорстокого ворога. Скоріше навпаки, у міру продовження війни у людей посилюватиметься потреба переадресувати накопичену лють і втому доступним для відреагування об'єктам — тим, хто поруч. Війна посилює відчуття приналежності до спільноти, яке є важливим ресурсом спротиву. Однак водночас суперечності, що актуалізуються або загострюються під час війни, можуть провокувати фрагментацію суспільства на згуртовані, але дрібні і все дрібніші спільноти.

Висновки і рекомендації.

Важливою ціллю застосування спланованих політичних зусиль на даному етапі повномасштабної російсько-української війни є контроль над рівнем соціальної напруженості з метою недопущення розвитку в суспільстві двох небезпечних сценаріїв: активно-дестабілізаційного, пов'язаного з ймовірними соціальними заворушеннями і внутрішнім насильством, і пасивно-демобілізаційного, небезпечного відмовою від спротиву і поширенням поразницьких настроїв.

Одним з інструментів реалізації таких зусиль може бути стратегія комунікації військово-політичного керівництва країни із цільовими суспільними аудиторіями.

Пропонуємо будувати комунікацію на основі пред'явлення і обговорення із суспільством найбільш ймовірних *сценаріїв* завершення війни, які, окрім різних параметрів і умов потенційних перемовин із агресором, обов'язково мають містити наступні компоненти:

- демонстрацію рішучості і спроможності військово-політичного керівництва України діяти проактивно у наявній ситуації, а також моделювати і планувати свої дії у ситуаціях, що можуть скластися у майбутньому, незалежно від позиції партнерів і супротивників;

- перелік вимог і план дій для різних суспільних груп, галузей економіки тощо, які мають бути актуалізовані у випадку реалізації того або іншого сценарію;

- визнання внеску, зусиль і втрат різних суспільних груп у війні;
- візія різних сценаріїв повоєнного відновлення, деталізація внеску різних суспільних груп у їхню реалізацію.

Кінцевою метою цієї комунікаційної кампанії має бути готовність суспільства до реалізації різних сценаріїв завершення війни, більш деталізовані уявлення різних суспільних груп про можливість (і обов'язок) докласти дієвих зусиль до наближення найбільш бажаних сценаріїв, відновлення віри громадян у спроможність і агентність військово-політичного керівництва України домогтися власних цілей у війні, внутрішній та міжнародній політиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Слюсаревський, М., Чуніхіна, С., & Черниш, Л. (2024). *Громадсько-політична ситуація в Україні*: інформаційний бюлетень (вересень 2024 р.). Кропивницький: Імекс -ЛТД. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/1bul092024.pdf>
- Слюсаревський, М. (2002). Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 5(8), 24-34. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/studios-5.pdf>
- Чуніхіна, С., Базь, Л., & Черниш, Л. (2024). *Стан суспільної свідомості в Україні під час повномасштабного російського вторгнення*: інформаційний бюлетень (березень 2024 р.). Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/06/bul032024.pdf>
- Чуніхіна, С., Імшенецька, І., & Базь, Л. (2024). Оцінка міським населенням України поточної соціально-економічної та політичної ситуації: інформаційний бюлетень (липень 2024 р.). Кропивницький: Імекс -ЛТД. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/1bul072024.pdf>
- Krastev, I., & Leonard, M. (2024, 3 July). The meaning of sovereignty: Ukrainian and European views of Russia's war on Ukraine. *European council on foreign relations*. <https://ecfr.eu/publication/the-meaning-of-sovereignty-ukrainian-and-european-views-of-russias-war-on-ukraine/>
- Rating Group (2024, 13 June). *Social expectations regarding the end of war*. <https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/social-expectations-regarding-end-war.html>
- Slyusarevskyy, M.M., Chunikhina, S., & Flaherty, M. (2021). Social Tension as a macro indicator of the psychological well-being of society. *Wiadomości Lekarskie*, 74(11), 2812-2817. <https://doi.org/10.36740/iWLek202111123>

PSYCHOLOGICAL STATE OF UKRAINIAN SOCIETY IN THE CONTEXT OF FULL-SCALE WAR: BETWEEN RESILIENCE AND EXHAUSTION

Scientific report to the general meeting of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine "Protection and support of the mental health of Ukrainians under martial law: challenges and answers", November 22, 2024

Svitlana Chunikhina

PhD in Psychology, Senior Researcher, Deputy Director for Scientific and Methodological Work, Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract. Since 2000, the Institute for Social and Political Psychology of NAES of Ukraine has been monitoring the level of social tension in Ukrainian society. This assessment uses a specially developed methodology to evaluate citizens' perceptions of the national situation and their perceived ability—both personal and collective, including government representatives—to exert meaningful and positive influence.

In the first half of 2024, research revealed a significant rise in social tension within Ukrainian society. This increase heightens the risk of two types of social disruptions that are dangerous during wartime: actively destabilizing actions and passively demobilizing behaviour.

These risks are linked to the depletion of key psychological resources that underpin societal resilience, such as adaptability, solidarity, optimism and political loyalty.

To mitigate these risks and preserve resilience, it is recommended to foster public communication that explores various scenarios for managing and potentially resolving the war. Such communication should highlight the capacity of national elites and social groups to consciously and effectively work toward the most desirable outcomes.

Keywords: social tension; russian-ukrainian war; state of public consciousness; Ukraine.

Дата публікації: 27 грудня 2024 р.